

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

1. Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Отв. ред. Телия В.Н. -М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА. 2-е изд. -784 с.
2. Казахско-русский фразеологический словарь. Под ред. А.С.Аманжолова. Алма-Ата: Мектеп, 1988.-224 с.
3. Кеңесбаев І.К. Фразеологиялық, сездік -Алматы: Арыс, 2007. -800 б.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. -М.: Русский язык Медиа, 2006.-571 с.
5. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. -М.: Советская энциклопедия, 1968. -543 с.
6. Степанова М.И. Фразеологический словарь русского языка. СПб.: Полиграфуслуги, 2006. -608 с.

Түйіндеме

Мақалада тілдік санада көрініс табатын қазақ-орыс дүниетанымының ерекшеліктері фразеологиялық материал негізінде талданады. Зерттеу мақсаты - ақыл-ой әрекетін бейнелейтін фразеологияның типологиялық моделі анықталады.

Resume

The article analyses the specification of Kazakh and Russian's world outlook, shown in the lingual consciousness. The research is based on the phraseological material and reveals the typology of the phraseological model of mental activity.

ӘОЖ 81'23

ТОЛЫМСЫЗДЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САПАСЫ

Б.Ж. Сарыбаева

Инновациялық Еуразия университеті

Философия ғылымы категориялық ұғымдарды жалпы түсініктер арқылы білдірсе (мағына, форма, сана), психология ғылымында мұндай ұғымдар тереңірек және бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. «Невозможно мыслить психическую реальность над одной категорией (например, образа или действия) [1,26]. Өйткені психологиядағы категория психологиялық объектіні өңдеуге, одан қандай да жаңалық ашуға, яғни «құрал» болуға бағытталған. Психология процесті шешуде бір түсінікке бірнеше анықтама береді. Мәселен, елес туралы Гельмгольд бейсана пайымдау, Бне қателіктер

десе, Сеченов рефлекстік-бейнелік психологиялық процесс, Бунд апперцепция т.с.с. деген анықтамалар берген. Көзқарастардың қайшылығына қарамастан, зерттеушілер бір психикалық құбылыс туралы айтқан. «Категории, отображая большие разряды явлений, фиксируют различие между ними и вместе с тем вскрывают их своеобразие не иначе как на основе определенных приемов и способов их объяснения» [1,31].

Тілдесім психологияда субъектінің беделділігінің формасы ретінде беріледі. Ал оның нәтижесі субъектінің басқа адамдармен қарым-қатынасы болып табылады. Анықтамаларға назар аударсақ, «Тілдесу – біркелкі іс-әрекет қажеттігінен туындаған адамдар арасындағы байланыстардың даму көзі. Бұл ақпарат алмасу тіл қатысының коммуникативтік сипатын құрайды. Тілдесудің екінші тарапы – сөйлеушілердің өзара ықпалы, яғни сөйлеу барысында сөз алмасу ғана емес, сонымен қатар бір-бірінің әрекетін, қылығын танып, оны өзгеріске келтіру, жауап беру. Үшінші тарапы – тіл қатынасы сөйлеу арқылы адамдардың бірін-бірі қабылдап, өздерінің психологиялық бейнесін түзуі» [2,112]. Бұл психология ғылымындағы үш бағытты байқатады: коммуникативті (ақпарат алмасу), интерактивті (өз ара ықпал ету), перцентивті (адамдардың түсінісуі). Бұлардың өзара жиынтығы адамдардың қатынасын ұйымдастырудың әдісін құрайды: «Речь является не только средством общения, но и средством мышления, носителем сознания, политики, информации, средством управления поведения других людей и регуляции собственным поведением человека» [3,312].

Жігіт өзінің шамын үріп өшіріп жіберді. Қиялы енді Мағрипаға жүзбе-жүз жақындатады. Сол кезде мұның артындағы Дәрмен қамқорлық етіп, мезгілсіз үн қатты:

- Әбіш, шамың сөніп қалды ғой ? Әкел, тұтатып берейін! - деді. Дәрменге түсініксіз күйде, үнсіз тапжылмай тұрған Әбіштің қасына кеп, оның қимылсыз қолындағы білте-шамды тұтата бастады. Кеше ұзақ жол жүріп келе жатқанда, Мағаштың келер ауыр әңгімелерінің арасында және өткен түнде де Әбіштің көз алдынан Мағрипаның сәулелі елесі кетпеген-ді. Қазір Дәрменді тағы да таңырқата түсіп, оқыс сөйлеп қалды.

- Япырай-ай, қандай сұлу!

- Кімді айтасың?

- Мағрипа ше? Мағрипаны айтам! Қандай көркем еді?

Дәрмен Әбішті бұдан әрі де сөйлейтін шығар деп еді, ол үндемеді (М.Әуезов). Мысал сөйлесудің көп қызметі барын аңғартады. Айтушының сөзі тілдесу құралы болса, ішкі монологы ойлау құралы болып тұр. Сондықтан тілдесім кезінде сөздердің толымсыз болып шығуы санадағы ойлардың кейде пікір алмасып тұрған адамның санасына бармай өз ішкі ойы сыртқа еріксіз шығуы, ал еріксіз шыққан ой толымсыз болуы заңды нәрсе болуы керек. Кейде адамның ішкі санадағы ойы сыртқа түсініксіз болып шығуын екінші адам реттеп

отырады да, тілдесім жалғасын таба береді. Осындай адам санасындағы бір адамның екінші адам әрекетін түзуіне байланысты ішкі сөйлесімнің сыртқа ықшам болып шығуын толымсыздықтың бір жолы дер едік.

Күнделікті өмірде пікір алмасу мен ойлануда біз аз ғана сөз қолданамыз. Мұндай әр сөз тіпті бір тайпа, бір жиынтықты білдіруі де мүмкін. Сондықтан айтылғанның бәрі түсініктің мазмұны мен көлеміне кіреді. Жоғарыда айтып кеткен бүтін мен бөлшекті алсақ, онда айналаны қоршаған заттар, нәрселер ойда бөлек болғанымен, тілдесімде бүтін бір сөзбен-ақ беріле алады. Сол себепті психология ғылымы қарастыратын толымсыздық бөлшектер, пікір алысқанда бүтінге айналады. Оған мына бір мысал дәлел бола алады:

- Адам қиялы мұндай үңгірлерге неше алуан гажайып жандарды мекендетеді. Біздің бәріміз бағанадан осы үңгірге кіргелі біраз сескеніп, үркектеп келдік. Егер осы судан бір мақұлық көрінсе, қандай қорқар едік?! - деді.

Әбіш Әлмағанбеттің бағанадан қорқып, өз-өзінен бұғыңқырап, тіпті ақырын сөйлеп сыбырлап жүрген жайын еске алды.

- Сондай бір мақұлық албасты, шайтан бейнесіне түсіп бізге көрініп қалса, гажап емес-ау! Егер ол көрінсе, біздің Әлмағанбет құрбанға шалған лақтай бақырар еді! - деді.

- Кім білсін, әлде шамға, біздің дабырға құлақ салып жақындап та келер! - дей отырып, Әбіш орнынан оқыс атып тұрып: - Әне келіп қалды! - деп, артқа қарай жалт бергенде, бір Әлмағанбет емес, Мағаштан басқа жастардың барлығы қоса жапырылып, артқа қарай, салдырай қапты. Көбінің шамдары да өшіп қалып, бір-біріне қақтықты. Әлмағанбет елден бұрын жығылып еді. Дәрмен қорыққан жоқ-ты. Әлмағанбеттің үстіне әдейі құлап, үнсіз жаныштап жатыр. Шошыған Әлмағанбет дыбыстай алмай сыбырлап: «Өлдім, өлдім!» деді (М.Әуезов).

Әр нәрсенің немесе қандай да бір заттың, іс-қимылдың, сынның түсінігі болады. Тілде ондай түсініктер бір сөзбен немесе бірнеше сөзбен беріле береді. Егер ондай түсінік бір сөзбен беріліп, бірнеше мағына білдірсе, оны толымсыздық деп білеміз. Пікір алысқанда санадағы бірнеше сөйлем, яғни бүтін, түсінік бір-екі сөзбен, бөлшекпен ғана берілсе, бұл құбылысты толымсыз тілдесім (категория) деп білеміз. Категория бола алу себебі олардың әдетте көптеп кездесуі. Мысалдағы «мақұлық» сөзі кейіпкерлердің санасында жағымсыз, қорқыныш сезімін оятып, бір сөздің түсінігі кейіпкерлерді әлекке салғанын көрдік.

«Ақпараттың қайсысы болмасын таңбалар жүйесі арқылы беріледі. Психологиялық қолданыста бұл таңбалар - дыбыс, сөз, сөйлеу» [4,99]. Бұл таңбалар тығыз байланыста екенін білеміз. Сөйлеу процесі санамен реттеліп, тілдесуді тудырады. Сана болмысы өрнектермен бейнеленсе, сөз бен тіл сол болмысты арнайы таңбамен белгілейді. Лингвистикалық түсіндірме сөздікте «Дыбыс - тілдік бірлік, тілдің мағыналы бөлшек-бірліктері; сөз бен морфемаларды құрайтын материалдар қызметін атқарады. Дыбыс сөзді

тануға қызмет етеді» - делінсе [5,78], психология оқулығында «Сөйлеу түрінің бәріне бірдей сипат - олардың сөздік дыбысталуында» делінген [3,120].

Сөз мағынасыз болмайды. Ендеше сөзді сөз ететін, сөзге мән беретін дыбыс екен. Ол сөйлеудің барлық түріне қатысады. Бірақ дыбыс шығарып сөйлесу мен дыбыс шығармай сөйлесу бір нәрсенің екі жағы. Мысалы: «Астан алыңыз» деп сөзбен айтсақ та, қолды табаққа жақындатып көтеру де бір нәрсе. Немесе «қайда барасың?» мен иекті көтеру де бір нәрсе. Бұлардың айырмашылығы дыбысталу-дыбысталмауында болып тұр. Дыбысталғандағысы лингвистикада толымсыз сөйлем де, психологиядағы дыбыссыздық толымсыз тілдесім.

«Сөз негізінен екі қызметті атқарады: коммуникативтік және сигнификативтік. Осы қызметтеріне орай сөз тілдесу құралы және ой мен сананың көріну формасы ретінде танылады» [4,105]. Психологияда сөздің негізгі сипатына оның мазмұндық жағын жатқызады. Өйткені адам сөзінің әрқайсысында заттың, не құбылыстың бейнесі пайда болады. Бұл дыбыстық тілдің жануар тілінен айырмашылығын көрсетеді. Дыбыстардың бірігіп сөз және сөйлем формасына келуінен әлі сөйлеу (баян) шықпайды. Сөйлеу заттық негізі бар мағына болғанда ғана іске асады. Сол себепті психология ғылымында сөз мағыналы болғанда іске асары даусыз деп біледі.

«Адамға тән басты белгілердің қатарынан сезім саналады. Сезім адам баласының қуана алуынан, қамыға білуінен, қобалжуынан байқалады. Сонымен қатар адам бойында алдына қойған мақсатына жетудегі табандылығы, еркіндігі бар. Психикалық құбылыс ретінде танылатын мұндай категориялар психология ілімі тексеретін заңдылықтар болып табылады да, психология пәнінің түсіндіруіне жатады. Бірақ олардың көру арқылы, ой арқылы қабылдануымен қатар тіл арқылы басқа біреуге жеткізілуі, нәтижесінде екінші жақтың естуі, қабылдауы, түйсінуі тағы бар. Міне, осы екі аралықтағы құбылыс тіл білімінің түсіндіруіне сәйкес келеді» [1,101]. Мәселен, төмендегі үзіндіде балалық махаббат сезімін кейіпкердің білдіру жолы, оның санасында жатталып қалған Абай шумағы. Баланың сезімтал, адал екендігін өзін-өзі кінәлаумен айтып отырған сөздері дәлел. Оның өз кінәсін мойнына алуы еркі мықты, болашақта өзіне-өзі талап қоя алатынын көрсетеді:

Жанар, сені сағындым...

Кенет өлеңнің соңғы шумағын көкейімде тағы бір қайталап айта бергенімде «тоқта» деген бір сұрақ көмейіме көлденең тұра қалғандай болды. «Бұл өлең сенікі емес тәрізді ғой?» дейді әлгі сұрау шүбәләнiп. Иә, шынында да... Кенет көзім бақырайып, тынысым тарылып қалғандай болды. Мәссаған! Әкем-ау, мынау Абай өлеңі ғой! Дәл өзі «Айттым сәлем қаламқас» деп басталатын Абай атамыздың өлеңі. Әркімнен ұрлап-қарлап ақын болу деген менің ойым түсіме де кірмейтін сұмдық нәрсе. Өзімнің мына қылығыма төбе шашым тік тұрып кеткендей болды. Әрине, ұрлық емес, әдеби ұрлық. Оны әлгі не деуші еді, ...бірдеңе деген термині де бар (Б.Соқпақбаев).

Психология ғылымы тілдесуді іс-әрекетпен байланыста қарастырады. Өйткені іс-әрекет барысында адам міндетті түрде басқа адамдармен пікір алысады. Тілдесе отырып адам басқаларға өзінің ерекшеліктерін, даралық қасиеттерін танытады. Психолог-ғалымдар пікірінде, психологиядағы тіл – сөйлеу құралдарының қатаң қалыпқа келтірілген жүйесі, ал сөйлеу ой мен сезімді жеткізуге арналған әрекеттік қолданым. Үш тарапқа тәуелді болып келетін тілдесу адам арасындағы тілдесуге дем беріп, үздіксіз болуын қамтамасыз етеді. Тілдесуде болып жататын түрлі кедергілер адамның жеке басының психологиялық жаратылысына байланысты екен. Сөйлеу тек адамға берілген қарым-қатынастың ең жетілген түрі. Мұнда да айтушы ойды жеткізуге қажет болған сөздерді іріктеп, грамматика ережелеріне сай байланыстырады. «Тілдің өзінде мағына ой болмайды, ол тек ойды өрнектеуге арналған әртүрлі таңба-белгілерінің жиынтығынан тұрады. Ал осы қордан сөйлеу үшін қажетті болған белгілі тілдік құралдар (дыбыстар, сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдер, әуен, ырғақ т.б.) іріктеліп алынған шақта ғана, ой білдіру мүмкіндігіне ие боламыз» [2,128]. Ендеше, психологияда толымдылық, толымсыздық деп аталмаса да тілдің өзінде жеке тұрғанда мағына болмайтыны, олар тек тілдік құралдар арқылы ғана мәнге ие болатындығы айтылады. Бұл ойды көркем мәтін бетіне қарасты мына мысалдармен толықтыруға болады:

Гүлжан жылап: «Құрман, ризамын жігіттеріңе, өле өлгенімше ұмытпасын сені! Бірақ, бірақ... бүйтіп кетемін деп ойлаған жоқ едім... Басыма қара тұман орнаған соң амал бар ма, құдай ісіне? Көнемін-дағы! Тең-құрбыға, құлынтайдан бірге өскен құрбыларға мың қайта сәлем айт» - деп Құрманды құшақтап жылады (С.Сейфуллин).

Мұндағы еркін, тұрақты тіркестер көңіл күйді білдіріп тұрған жалғаулықтар, демеуліктер бәрі бір күрделі ойды білдіріп тұр. Кейіпкердің үздік-үздік айтқан сөздерін контекстен бөліп алсақ, мағына болмас еді. Жеке тұрған сөйлемдер құрылымы жағынан толымсыз болып, контексте ғана тілдік бірліктерге сүйеніп толық ойды білдіріп тұр.

Психология адамның ойлау заңдарын тексеретіні белгілі. Психология адамның сөйлеу процесінің түсіну заңдылықтарын, сөйлеу мақсатына қарай сөйлем түрлерінің мәнін түсінуді жеңілдетеді. Қазіргі кездегі психология мәселелерінің көптеген шешімі осы тілдестік қатынастарды зерттеуге байланысты болып отыр. Себебі психологиялық бейненің формадан екіншіге өтуі адам психологиясындағы ашық сана аймағы мен бейсана байланысы, адам көңіл шарпуларының ерекшеліктері т.б. осы тілдестік қатынастың негізінде жасалады. Психологиядағы ойлау мен сөйлеу проблемасы психологиялық зерттеулердің тарихында өзіне үлкен назар аудартқан. Олар бірде ойлау мен тілдесуді бөліп қарастырса, бірде қосып қарастырған. Бұл мәселені шешуде орыс ғалымы Л.С.Выготский зор үлес қосты. Ғалымның өз сөзімен берсек, «Слово также

относится к речи, как и к мышлению. Оно всегда характеризует предмет или явление, обозначаемое им, обобщенно и следовательно, выступает как акт мышления. Но слово - это также средство общения, поэтому оно входит в состав речи. Будучи лишены значения, слово уже не относится ни к мышлению, ни к речи; обретая свое значение, оно сразу же становится органической частью того или иного. Именно в значении слова завязан узел того единства, которое именуется речевым мышлением» [6,5]. Ғалым сөзді сөйлесу мен ойлау бірлігі деп қарап, оны ойлау актісі деп біледі. Бірақ мағыналы сөз ғана тілдесім құралы бола алады да, ол тілдік пайымдауға айналады дейді.

Негізінен, сөйлеу мен ойлау психологияда әр түрлі генетикалық тұрғыдан қарастырылған. Сөйлеудің негізгі қызметі коммуникативтік қызмет екені белгілі. Осыған қарамастан, сөйлескенде тілмен берілетін мағына ойлау жемісі болып келеді. Мысалы, бірдемені нұсқап қана көрсетсек, ол ой жемісі, жиынтығы емес. Психологияда ойлаудың ішінде тілдесіммен байланысы жоқ түрлері де бар. Оған кішкене балалар мен кейбір жануар тілін жатқызады. Бұлар тек жас бала немесе жануар ішкі сезімін ғана білдіреді де, не белгі, не қорытынды бола алмайды. Психологтардың ойынша, екі жасар бала тілінде үлкен өзгеріс пайда болады: тілдесім интеллектуалды ойлау – тілдік болады дейді [7,5]. Егер кішкене баланың жест тілі мағынасыз, белгісіз болса, онда оның толымсыз болғаны ма? Бұл ой біріншіден, категория бола алады, өйткені кішкене бала да, кейбір жануарлар да тек сезімге сүйеніп қана қарым-қатынас әрекетін жасайды. Бұл – күнделікті өмірдегі құбылыс. Бала тілінің жест тілінен басталуы оның сөздік қорының жоқтығынан және тілдесімді, түсінісуді тек қарым-қатынас жасау үшін қолданылуынан. Егер есейе келе тілдесімді ойлау, пайымдау есебінде түсінгенде ғана таза тілдесім пайда болады. Демек, мағыналы сөз ғана тілдік пайымдауға ие болады. Оны мына мысалдан көруге болар еді:

Мағаш та ішінен: «Әрине, біреу болар және нәрсе емес, қыз шығар» деп ойлады. Қазір соның «атын ба, жөнін бе біреуін естимін зой» деп сәл ойлап қалғанда, қыз жүрегі тітіркегендей боп, барлық іші мұздап, қатты қиналып қалды.

- Сол айтқаным өзге емес, менің науқасым, Мағыш...

- Қандай науқас? - деп, Мағыш бірінші рет Әбішке шапшаң сұрақ бергенде, жүзі де қайтадан ду ете түсті.

- Былтырдан бері, Петербордағы докторлардың айтуынша, менің өкпеме науқас ілініп келеді. Қысқасы, не керек, сол науқас турасында мені емдеп жүрген үлкен доктор маған әзір үйленуге болмайды дейді. ...Осы, Мағыш, менің бөгетім де, сырым да (М.Әуезов).

Психология ғылымында сөйлеуді ішкі және сыртқы сөйлеу деп бөліп, ішкі тілдесімнің үш түрі көрсетеді:

- ішкі сөйлесім. Ол сыртқы сөйлесім тәрізді болып келеді;

- ойлау құралы ретінде. Ол арнайы бірліктер арқылы беріледі (бейне, мағына);

- ішкі бағдарлама жасау. Тілдесімді мәтінді оның мазмұнын арнайы пайымдауда бекіту және ұйымдастыру. Осы тараптан мына мысалға назар аударсақ:

Қызылбалақтың қызыл шегір көздері «қайдасың?» - дегендей боп бір сай бойын тінтіп, шанишылып қапты. Бекбол түлкі жайын құсы мен Жәнібекке сенген тәрізді. Томага тартысымен, Қызылбалақтың шыжымын алып беліне қыстырды да, өзі Ожардың селдір қарағайлы тас биіктеріне көз жіберіп, жағалай қарап тұрды. Әзірше бірде-бір қыбыр еткен қара құр да, өзге белгі де білінбейді. «Ожарға бекінді ме, жоқ өтіп кетті ме? Бекінсе, қарағайда ма, таста ма? Көп шат құздың, көп қарағайдың қайсысын таңдады екен? Ожарға Қабансаймен кеп кіргеніне қарағанда, әдейі қиын шыңдарға батып, жоғалайын деп келген зой. Әй, кәпір, жер білетін, сырқынды сұмдар-ау...», - деп түрлі қисынды жайды топшылап тұр еді. Сөйткенше, бір сәтте Жәнібек аң көргенде істейтін машығына салып, саңқ етіп дауыстап қалды. Сол дауыс жетер-жетпесте, лезде Қызылбалақ та Бекболдың балдаққа салып тұрған қолын серпе теуіп жіберіп атқып жіберді (М.Әуезов).

Бұл бірнеше сөйлемнен тұратын үзіндіде бірде-бір сыртқа шыққан (тіл арқылы) сөйлем жоқ. Барлық ой кейіпкердің ішкі монолог, ой-тұжырымынан құрылған. Тілдесім болмаса да іс-әрекет тілдік құралдар арқылы ғана беріліп тұр. Атап айтқанда, ішкі монолог, ішкі тұжырым, дауыс, ырғақ т.б. Ішкі монолог сын тұрғысынан үлес қосып, ішкі сөйлемдер ырғағы сыртқа саңқ етіп шыққан дыбыс-белгі әрекет дамуын итермелеп тұр. Ішкі монологтың тағы бір ерекшелігі - сөздерді қысқарту әрекеті.

Ішінен сөйлеп тұрған кейіпкер өз-өзімен сөйлесіп тұр. Сөз контекстегі белгілі жайларды жинақтап, тек жаңа үлесті ырғақ, сұрақ, әуен арқылы қосып тұр. Мұнда ішкі монологта түсініктің мағынадан асып түскенін көреміз. Үзіндіде «түлкі аулау» түсінігі неше түрлі әрекетке байланысты көлемі ұлғайған. Ішкі монолог ықшамдалған, предикатталған формаға ие бола тұра, сөздер бірнеше мағынаға ие болып, бірнеше сөйлем бір сөзбен де беріледі. Егер ол сөзді сыртқа шығарсақ, бірнеше сөйлем болып айтылар еді. Мұндай тілдесімді осы қасиетіне орай тілдесім пайымдауының ішкі жоспары немесе ішкі толымсыздық дер едік. Осыған орай ішкі тілдесім ойлау процесінің таза мағынасы болып табылады. Сонымен, сөйлеу әрекеті кезінде әрбір көріністі сөзбен толық жеткізу керек болса, онда тіпті тек диалог сөздер ғана емес, әдеби сөйлеу де сай бола бермес еді. Сондықтан сөздік формаға ие болатын көріністер ойды құру үшін сөйлеу формасы мен шарттар арқылы анықталуы тиіс.

Сыртқы сөйлеу өз кезегінде ауызша, жазбаша болып, ал ауызша монологтық және диалогтық болып бөлінеді. «Ауызша сөйлеуде кеңістік және уақытқа байланысты шектеулер болады. Мысалы, телефонмен сөйлескенде, сөз қысқа, жедел болады. Диалогтық дәйлеуге қарағанда, монологтық сөйлесім

сөз құрылысы жағынан күрделі болып, ой толығымен көрінеді, баяндалуы бір ізді, қатаң логикалық талаптарға бағынады» [7,104]. Ауызша тілдесімде айтылғанның жеке компоненті бірінен соң бірі түсіндіріледі. Мысалы:

Майқанова бірдеңе жазып, жалғыз отыр екен, маған басын көтеріп алып, таңырқаған кейіппен қарады:

- Не болды? Не болды, Қадыров?

- Лагерьге жолдама беріңізші маған.

- Бұл жолы жолдама берілмейді. Екінші кезекке барасың.

- Неге?

- Неге болушы еді: барлық оқушыға бірден жетіспейді. Ал екіншіден, ең әуелі біз лагерьге үлгілі, тәртіпті балаларды жібереміз.

Жантас немене менен артық болғаны ма? (Б.Соқпақбаев).

Жазбаша тіл мәтіні үлкен бөлшектен қабылданған соң оның ауызша тілден айырмашылығы болады. Жазбаша тілдесім контекстік болып келеді де, ол алдын ала біреуге, бірдемеге арналып жазылып даярланып қояды. Жазбаша тіл сөйлемдердің сол себепті құрылымы толымды болып келеді. Мысалы:

Хат

«Бауырым Құрман! Үшбу хатты су түбіне кетіп бара жатқан соң жазып отырмын саған. Ешкімнен жәрдем жоқ, сенен болмаса. Көңілім көлдей болып жүргенде, мұршамды толғануға келтірмей, байлағандай қылып, кеше келген алтай Сабалақтың қатыны өліп, қыз іздеп келген баласына мені бермек болып жатыр. Алды-артқа қаратпай ертең жөнелтпек. Түнде қашып кетті қылып. Дүниеде адам баласына қиындық келетін болса, сол қазір маған келіп отыр...» (С.Сейфуллин).

«Диалог арқылы кейіпкерлер образын даралау айрықша айқын көрінеді. Диалог адам мінезін, қимыл-әрекетін ашуда бірден-бір қолайлы форма, ал монолог бұдан да арта түседі. Диалог адамдар арасында адам мінезін нақты түрде ашып, соның тілдік амалына айналады» [7,15]. Жоғарыда сөз болып кеткендей, толымсыздықтың бірден-бір көрсеткіші олардың диалогта және монологта жиі қолданылуы болса, онда олардың кейіпкер тілінде атқаратын ролі үлкен. Кейіпкердің ішкі сезім дүниесін ашу үшін көркемдік тәсілдер қолданылады. Ішкі тебірініс, толғаныс тәсілі, ішкі монолог. Мысалы:

«Шықпаса қойсын. Қояйыншы осыны» - деп түйді. Аспанға қарады (С.Мұратбеков).

Таяқ жеген Зейнепті ішінен аяды. Жазықсыз ұрғанына өкінді... Қызыл шырайлы бетінен сүйгісі келді... Ынтыққаннан ынтығып басын көтеріп алды (Б.Майлин).

Сөйлеу процесі санамен реттеледі де, адамдар арасындағы тілдесуде калыптасады. Сананың негізгі қызметі болмыста арнайы қабылданған таңбалар мен тыңдауының міндетті түрде болуымен жасалады. Сөйлесу – тілдесу әрекеті. Сонымен, сөйлеу тек адамға тән тіл қатынасының ең

жетілген формасы» [2,99]. Сөйлесімнің бұл түрлері туралы тұжырымдар екі ғылымда да тепе-тең келеді десе де болады. Бірақ психология ғылымындағы монологтық сөйлем толымды болып келеді екен. Ал тіл білімінде монологтық тілдесім де толымсыз болуын жоғарыдағы мысалдар көрсетті.

Сөйлеудің тілдегі көрінісі сөйлем екені белгілі. Монолог пен диалог тіл немесе ой арқылы беріледі. Ендеше, сөз бен ой неғұрлым ықшам келсе, ол соғұрлым түсінікті болады. Ықшамдылықтың, эмоционалды ойдың бірден-бір амалы – сөйлемді толымсыз етіп айту. Егер мұндай сөйлемдер мен ойларды кейіпкерлер, пікір алмасушылар толымды етіп айтса, мүмкін олар мұндай әсерлі болмас та еді. Жалпы толымсыз сөйлем – адам мінезін, қимыл-әрекетін ашатын қолайлы формалардың бірі. Олар адам мінезін нақты түрде ашып, соның тілдік амалына айналады. Адам тіліндегі көңіл-күй көрінісі үлкен маңызға ие. Сөздің әсіресе ауызша түріне көңіл-күй танытатын көптеген сөйлеу бірліктері қосылады: іркіліс, әуен, ырғақ т.б. Сөз неғұрлым өрнекті, әсерлі болған сайын, одан сөйлеушінің қабілеті, болмысы нақ, дәл көрінеді. Сөз бір нәрсе жайында баяндаумен бірге, ықпал жасау құралы болып та қызмет етеді. Адам тілінің ықпалдық қызметі өте мәнді құбылыс. Ол тікелей әрекет-қылықты өзгертпегенімен, қалайда тыңдаушының санасына, сезіміне қандай да бір өзгеріс ендіреді.

Тілдесудің мазмұндылығы, оның барысындағы әңгімелесушілердің бір-біріне ықпал жасауынан көрінеді. Ал бұл өзара ықпал жасау процесін айқын түсіну үшін тілдестік қатынас әрекетінің құрылымын ғана біліп қою жеткіліксіз. Бұл орайда әңгімелесуге негіз болған түрткі-тілдесу мақсаттары мен ниеттерін талдай тану үлкен маңызға ие. Сөзбаян қаншалықты әмбебап болғанымен, оның толық мәні тілдестік әрекет жүйесінің сөзден тыс ишара белгілерімен толықтырғанда ғана ашылады. Осыдан бейвербалды тілдесу проблемасы туады. Вербалды емес тілдесуден ең алдымен көру-қозғалыс жүйесіне байланысты ым, ишара, пантомим т.б. қамтыған белгілер өте маңызды. Әрқилы дене мүшелерінің (бас, иық, қол т.б.) жалпы қозғалысқа келу адамның көңіл-күй көрінісін беріп, тілдестік қатынасқа көркем-көріктік нәр береді. Бұл ишара белгілер әртүрлі мәдениет иелерінде бірдей емес. Мысалы, қазақ келіспесе басын шайқайды, ал болгарлар басын изейтін көрінеді. Қазақ жазушысы Ж.Аймауытов адам мимикасынан бастап, саусақ қимылына дейін суреттеп, олардың нені білдіретінін атап кеткен екен. Еңбектегі деректер тілдің толымсыздығын тек тілсіз амалдармен ғана беріле алатынын айта келіп, адам дене қимылы «тілсіз тіл» екендігін айтқан [8].

Тілсіз тілдесудің қай түрі де сөз алысу барысында өте маңызды жәрдемші роль атқара отырып, сөз мәнісін күшейту, не кемітумен бірге, әңгімеге қатысқандардың ниеттерін білдіреді. Ишара, емеурін, қимыл әліппесін білетін адамдар қарсыластарының сырын еш қиналмай-ақ ұғып, қандай жағдайға қалай әсер етудің жолдарын пайдаланатыны сөзсіз. «Біз бір-бірімізбен тек

сөздің және ым-ишараның көмегімен ғана емес, сонымен бірге өз денемізді пайдалану арқылы да қарым-қатынас жасаймыз. Кейбір қозғалыстарды біз әдейі жасамаймыз, бірақ біздің ишараларымыздың көпшілігі түйсіктік болып табылады» деген Ж.Қабаева адамның денесі әр жағдайға байланысты, әртүрлі сигнал беретін құрал деп есептейді [9,16]. Расында да, күнделікті өмірде адам дене қимылы тілсіз ұғынысудың бір жолы тәрізді қолданылатыны даусыз.

Ғылымда вербалды тілдесуге «қосымша» ретінде паралингвистикалық және экстралингвистикалық белгілер жүйесі де қолданылады. Паралингвистикалық қосымшалар бұл дауыс ырғағы, әуені болса, экстралингвистикалық дегеніміз сөз барысындағы іркіліс, жөтелу, жылау тәрізді іс-әрекеттер. «Психолінгвистика принадлежит к числу новых областей психологического знания. Ее предметом является структура процессов речевого производства и речевого восприятия в их соотношений со структурой языка. Психолінгвистика направлена на анализ языковой способности человека в ее отношении к речевой деятельности с одной стороны, и к системе языка - с другой» [10,46].

Сонымен, психология ғылымының тілдесімге тигізер ықпалы зор. Біріншіден, тіл білімінде қарастырылатын сөз, сөйлем, ырғақ т.с.с категориялар психологияда да қарастырылады. Ол тек қарастырылып қана қоймай, ойлау заңдылықтарын, оларды түсінуге жол ашады. Екіншіден, ол психолінгвистика тәрізді қосалқы пәндер арқылы психологиялық іс-әрекеттер туғызатын бейвербалды амалдар, сөйлем мағынасы арқылы әдебиеттегі көркемдегіш құралдар туғызатын әдіс. Олай болса, толымсыздықты тудыратын бірден-бір амалды қарастыратын да осы пән. Психология пәні кейінгі кезде кең қанат жайып, әлі де тамыры терең ғылым саласы болатынына сөз жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мироненко В.В. Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987. – 447 с.
2. Сәбет Бап-Баба. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 2003. – 231 б.
3. Немов Р.С. Психология. Книга 1. – М.: Владос, 2001. – 688 с.
4. Әбілхалық Ж. 101 толғам, 1001 түйін: философиялық байып. – Астана: Елорда, 2005. – 125 б.
5. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 104 б.
6. Выготский Л.В. Собрание сочинении в 6-ти томах. Том 2. – М.: Просвещение, 1982. – 361 с.
7. Сәрсенова Ж., Рахметов Қ.Ж. Философия. – Алматы: ОЛКС, 2004. – 268 б.
8. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 311 б.
9. Қабаева Ж. Философия білімдерінің негіздері. – Алматы: Білім, 2000. – 239 б.
10. Карпенко Л.А. Краткий психологический словарь. – М., 1975. – 431 с.

Резюме

В статье рассматривается психологический аспект языковой неполноты. Психологические объекты речепроизводства и речевосприятия объясняются такими языковыми единицами, как диалог и монолог. На примере этих единиц определяются основные лингво-психологические выводы.

Resume

The article deals with psychological aspect of linguistic insufficiency. Psychological objects of speaking and making speech is explained by such linguistic units like dialogue and monology. On example of these units-basic linguo-psychologic sumerries are known.

УДК 81-11

**РЕЧЕВОЙ АКТ ОСКОРБЛЕНИЯ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ
ВЕРБАЛЬНОЙ АГРЕССИИ****Е.Ю. Сидорова***Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар*

Оскорбление - любое слово или выражение, содержащее обидную характеристику адресата. А. Вежбицкая определяет формулу оскорбления как «Ты - X». Местоимение «ты» при этом может опускаться, а «X» обозначает собственно оскорбление. При оскорблении «коммуникативное давление на личность происходит через воздействие на её ценностную сферу» [1; 12], то есть, используя ВА оскорбления, адресант завсезывает доминирующее положение. Иллокутивная функция оскорбления заключается в желании адресанта изменить (в отрицательную сторону) самооценку адресата, понизить его социальный статус. Адресант может добиться этого, используя слова с ярко выраженной негативной окраской, зоосемантические метафоры, эвфемизмы, указывающие на нарушение социального табу, каламбурные образования, направленные на унижение адресата, сниженную лексику и др.

Г.В. Кусов рассматривает оскорбление с двух позиций: социальной и лингвистической. С социальной точки зрения оскорбление - это «сознательное нарушение конвенциональных правил, так как согласно коммуникативному кодексу личность обязана соблюдать коммуникативные обязанности: выполнять обещания, не лгать, выбирать сопоставимые с социальными нормами способы общения, т.е. уважать коммуникативные права остальных участников коммуникации и т.д.» [2; с. 41]. С лингвистической позиции оскорбление - это «самостоятельный речевой акт, обладающий